

Elżbieta Alabrudzińska

(Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)

<https://orcid.org/0000-0002-2084-6439>

e-mail: ea@umk.pl

Status and Prospects for Research on Relations of the Polish Protestant Church with Polish Civilian and Military Administration, in Connection with the Situation before and During the Polish September Campaign 1939

Stan i perspektywy badań nad stosunkiem wybranych Kościołów protestanckich do polityki władz cywilnych i wojskowych w związku z bezpośrednią genezą i przebiegiem Kampanii polskiej 1939 r.

ABSTRACT

The topic of relations of Protestant Churches towards policies of Polish civilian and military authorities, in connection with the situation before and during the Polish September Campaign of 1939, so far, has not been the issue of a particular interest for both Polish and German researchers. However, there is a number of publications on the

PUBLICATION INFO				
			 e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060	
THE AUTHOR'S ADDRESS: Elżbieta Alabrudzińska, the Faculty of Political Science and Security Studies of the Nicolaus Copernicus University in Toruń, 39L Batory Street, Toruń 87-100, Poland				
SOURCE OF FUNDING: Project of the War Studies University entitled: <i>Polish 1939 Campaign – the Synthesis</i> , financed by the Polish Ministry of Education and Science (Contract MEIN/2021/DPI/319)				
SUBMITTED: 2023.03.31	ACCEPTED: 2024.10.11	PUBLISHED ONLINE: 2024.12.18		
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE e-mail: reshistorica@umcs.pl	 	
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS				

history of these churches, but the period of 1938–1939 had still been of a little scientific concern. Most of the works are on the Lutheran Church. More comprehensive publications refer mainly to the German occupation and they were not touching topics related to the September 1939 Campaign. At present, they are many controversies, both in Polish and German historiographies, with regard to attitudes of Evangelic churches towards the Polish State. This article is signalling main research problems that should be addressed after the careful archival studies. They should include both documents of a church provenance and administrative documents from German and Polish archives.

Key words: Protestant churches, Polish September 1939 Military Campaign, status of research, Poland, interwar period, World War II, state security, loyalty, Lutheran Church, Evangelical-Union Church

STRESZCZENIE

Tematyka stosunku Kościołów protestanckich do polityki władz cywilnych i wojskowych w związku z bezpośrednią genezą i przebiegiem Kampanii Polskiej 1939 r. nie była do tej pory przedmiotem szczególnego zainteresowania badaczy polskich i niemieckich. Istnieje szereg opracowań dziejów tych Kościołów w okresie międzywojennym, lecz zawarte w nich ustalenia najczęściej w niewielkim tylko stopniu dotyczą lat 1938–1939. Przedmiotem największego zainteresowania historyków był Kościół Ewangelicko-Augsburski. Z kolei opracowania dziejów kościołów protestanckich w czasie II wojny światowej obejmują najczęściej tylko okres okupacji, pomijając wojnę obronną. Niektóre kwestie stosunku kościołów ewangelickich do państwa polskiego w całym omawianym tu okresie do dziś budzą wiele kontrowersji zarówno w historiografii niemieckiej jak i polskiej. W niniejszym artykule zasygnalizowane zostały najważniejsze problemy badawcze, które będzie można opracować dopiero po przeprowadzeniu kwerendy archiwalnej. Badaniami należy objąć zarówno dokumenty proveniencji kościelnej, jak i państwowej w archiwach polskich i niemieckich.

Słowa kluczowe: Kościoły protestanckie, Kampania wrześniowa, stan badań, Polska, okres międzywojenny, II wojna światowa, bezpieczeństwo państwa, lojalność, Kościół Ewangelicko-Augsburski, Kościół Ewangelicko-Unijny

In Poland, in the second half of the 1930s of the 20th century, there had been the Protestant community of about one million. Germans accounted for 72%, Poles – more than 20%, and the remaining part – Ukrainian and Czechs. The share of the German ethnicity within the clergy had been even bigger and was up to 80%¹. Some more percentage points were added to the Polish share of the Protestant Community after taking by Poland the district of Zaolzie (Polish Cieszyn) in October 1938².

Most of the Protestants of the Second Polish Republic lived in the following voivodeships: Poznań Voivodeship, Łódź Voivodeship, Silesian, and Warsaw Voivodeships. An important characteristic of this community

¹ E. Alabrudzińska, *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2004, p. 92 and next.

² E. Pałka, *Śląski Kościół Ewangelicki Augsburskiego Wyznania na Zaolziu. Od polskiej organizacji religijnej do Kościoła czeskiego*, Wrocław 2007, p. 14.

was the presence of several hundred Churches, religious associations, and religious communities.

This article covers the issues of Churches of so-called historical Protestantism. i.e. organizations derived directly from the 16th century Reformation. In the Second Polish Republic, existed several such Churches representing, in their doctrines, such trends as Lutheranism, Calvinism and Zwinglianism: Lutheran Church, Evangelical-Union Church in the Upper Silesia, Polish Evangelical Reformed Church, Vilnius Evangelical Reformed Church and Evangelical Lutheran Church (Old Lutheran Church).

The status of research on relations of Protestant Churches with Polish authorities, during the interwar period, from the Munich Conference in September 1938 till the end of August 1939, is still not satisfactory. Although the topic of Protestantism in Poland has been quite well covered, including attitudes of particular Protestant Churches, organizations, and associations towards structures of the Polish State, but the historical findings from the period of 1938–1939, in most of the cases, allowed only partial assessment. The most known are works on the Lutheran Church and Evangelical-Union Church. Polish Evangelical Reformed Church and Evangelical Lutheran Church (Old Lutheran Church) received the least amount of attention.

The main characteristic of the Protestantism in Poland, during the interwar period, had been a great diversity of ethno-political positions of representatives of different churches and organizations. The main division line had been, of course, the ethnicity of Christians and clergy, but it had also been shaped by other factors. This has been especially noticeable in the case of two the most German-centric churches – the Evangelical-Union Church and Evangelical Lutheran Church.

Two publications on Protestant Churches must be mentioned here as they are a fruit of a significant effort made to prepare a synthesis of the history of Protestantism in the Second Polish Republic: *Protestantyzm w Polsce w dobie dwóch wojen światowych*, vol. 1, 1914–1939 (Eng. *The Protestantism in Poland during Two World Wars*) by Woldemar Gastpary³ and *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939* (Eng. *Protestantism in Poland 1918–1939*) by Elżbieta Alabrudzińska, published 26 years later⁴.

Polish historians have also at their disposal the monograph of the Evangelical-Union Church by Stefan Turowski⁵. However, the work

³ W. Gastpary, *Protestantyzm w Polsce w dobie dwóch wojen światowych*, vol. 1, 1914–1939, Warszawa 1978.

⁴ E. Alabrudzińska, *op. cit.* This work was also published in German – see: idem, *Der Protestantismus in Polen in den Jahren 1918–1939*, transl. K. Loose, Toruń 2010.

⁵ S. Turowski, *Kościół ewangelicko-unijny w Polsce 1920–1939*, Bydgoszcz 1990.

is considered not to be entirely objective and not to contribute much to the topic. Olgierd Kiec also presented his work on the Evangelical-Union Church⁶. In addition, there are some important findings on the subject in a number of scientific articles⁷.

The analysis of previous research results showed that the small, several thousand strong, Old Lutheran Church had been loyal to the Polish State. However, there is still a lack of literature and research on relations of this Church with the Polish authorities on the eve of WWII.

The Evangelical-Union Church, present in Pomerania and Greater Poland (Pol. Wielkopolska) regions, showed quite different political attitude. Till 1918, it was an organic part of the Prussian State system, and the Kaiser was also the Head of the Church. It was the main reason that this Church was not able to accept change of borders and new political situation. Therefore, the Evangelical-Union clergy had difficulties, as many public speeches and sermons of that time had shown, with hiding their aversion to Poland as a State and many Church members hoped for their fast return to Germany.

This organization had been continuously refusing to cut ties and relations with its Mother Church in Germany. It was also financed, during interwar decades, by the German Ministry of Foreign Affairs and other German government institutions. Polish authorities considered that fact as symptomatic of undermining of Polish national sovereignty. The German point of view on that topic could be found in selection of documents prepared and edited by Gerhard Besier⁸.

However, it is to note that years of 1938 and 1939 is the time of change in the attitude of the Evangelical-Union Church towards Polish authorities.

⁶ O. Kiec, *Kościół ewangelicki w Wielkopolsce wobec kwestii narodowościowej w latach 1918–1939*, Warszawa 1995; See also the German version of the book: idem, *Die evangelischen Kirchen in der Wojewodschaft Posen (Poznań) 1918–1939*, transl. S. Schmidt, Wiesbaden 1998.

⁷ P. Hauser, *Rola kościoła Ewangelicko-Unijnego w kształtowaniu się stosunków narodowościowych na terenie Wielkopolski i Pomorza w okresie II Rzeczypospolitej*, "Studia Historica Slavo-Germanica" 1975, 4; E. Alabrudzińska, *Znaczenie kwestii wyznaniowych w działalności narodowo-politycznej Niemców w II Rzeczypospolitej*, "Dzieje Najnowsze" 2006, 38, 4; idem, *Religia i polityka. Stosunek Kościołów ewangelickich do państwa polskiego w latach 1918–1939*, in: *O niepodległości ekumenicznie. Wyznawcy różnych Kościołów dla Rzeczypospolitej (1918–1939)*, eds. S. Bober, S.J. Żurek, Lublin 2018; O. Kiec, *Ewangelicki Kościół Unijny w Polsce wobec „walki kościelnej” w Trzeciej Rzeszy 1933–1939*, in: *Polski protestantyzm w czasach nazizmu i komunizmu*, ed. J. Kłaczek, Toruń 2009.

⁸ *Altpreußische Kirchengebiete auf neupolnischem Territorium. Die Diskussion um Staatsgrenzen und Kirchengrenzen nach dem Ersten und Zweiten Weltkrieg*, prep. G. Besier, Göttingen 1983, p. 12 and next.

Historians still differ in their assessments of that specific period. O. Kiec points out at the positive stance of this Church towards the Third Reich, such it was in the case of rev. Martin Niemöller from the Confessing Church (ger. *Bekennende Kirche*), the strong opponent to the Nazi regime and after annexation of the Sudetenland in October 1938 by Germany⁹. On the other side, we have opinions of P. Hauser and E. Alabrudzińska, who argued that the Evangelical-Union Church aimed at normalization of its relations with the Polish State.

One of the manifestations of a such novel approach was, according to above-mentioned historians, the issue of celebrating Masses on Polish public holidays, such the Polish Independence Day and other national anniversaries. The Evangelical-Union Church joined such festivities only in 1934 and this continued till 1938–1939, despite the deterioration of Polish relations with Germany and problems with some elements of Polish policies towards Churches, religious organizations, and associations.

The anti-clerical policy and sentiment of the Third Reich should here be added to the picture. They had been perceived as even more dangerous than some element of relations with the Polish State¹⁰. This explained the fact that the Extraordinary Synod in Poznań, long-awaited by Polish authorities, adopted the resolution breaking its institutional union with the Evangelical Church in Germany¹¹.

Problems of tightening Polish policies towards the Evangelical-Union Church in 1938–1939, including expulsions of priests from the Polish territory and the attitude of the Church with regard to authorities are covered in monographs of P. Hauser¹² and Dariusz Matelski¹³ on the German minority in Poland. The next interesting question is the issue of close relations of the Evangelical-Union Church clergy with the German Consulate in Toruń that was described in the work of Tomasz Rabant¹⁴.

The least politically committed had been the Evangelical-Union Church in the Upper Silesia. This is mainly due to the fact of its mixed German-Polish ethnic composition. On the base of the Geneva Convention, this Church was entitled to have close organizational connections and links with its Mother Church in Germany. In 1937, due to expiry of the Convention, the Silesian Voivode, Mr. Michał Grażyński, pushed through

⁹ O. Kiec, *Ewangelicki*, pp. 64–65.

¹⁰ P. Hauser, *op. cit.*, pp. 116–117; E. Alabrudzińska, *Religia*, pp. 160–161.

¹¹ E. Alabrudzińska, *Znaczenie*, p. 91.

¹² P. Hauser, *Mniejszość niemiecka na Pomorzu w okresie międzywojennym*, Poznań 1998, pp. 286–287.

¹³ D. Matelski, *Niemcy w Polsce w XX wieku*, Warszawa–Poznań 1999, p. 116.

¹⁴ T. Rabant, *Niemiecki konsulat w Toruniu w latach 1922–1939*, Toruń 2003, p. 72 and next.

and passed very controversial resolution on the temporary organization of the Evangelical-Union Church in the Upper Silesia. This act introduced some essential elements to this Church's organization, structure and operation, and equipped Polish authorities with a very wide range of powers. In 1938–1939, the Church intensively fought to undermine and/or eliminate provisions of the Resolution. On Polish side, authorities made each and every effort to crush the Church opposition to new regulations. Those elements were presented, in a quite detailed way, in the monograph on the Evangelical-Union Church in the Upper Silesia prepared by Henryk Czembor¹⁵ and in the book of E. Alabrudzińska¹⁶.

Also some German historians referred to this specific issue, i.e. Alfred Kleindienst and Oskar Wagner in their synthetic work *Der Protestantismus in der Republik Polen 1918/19 bis 1939 im Spannungsfeld von Nationalitätenpolitik und Staatskirchenrecht, kirchlicher und nationaler Gegensätze*¹⁷. However, this publication should rather be considered as a source than monograph, as authors had been direct participants of the events and approached the problem in a very subjective manner.

The last of the German Churches in Poland, the Lutheran Church of the Helvetian Confession, had been tens of thousands strong, with Christians of that confession living mainly in Cracow, Lviv, Stanislawow and Tarnopol Voivodeships. It also included some Polish and Ukrainian communities. This Church was always very loyal to the Polish State and stressed the value of good relations with authorities and governmental structures.

Its activities and relations with Polish authorities were presented in a quite detailed way in the work on Protestant Churches in the Second Polish Republic's Eastern Borderlands by E. Alabrudzińska¹⁸. Unfortunately, only a small part of the book is dedicated to the prewar period of 1938–1939. The subject of a key interest and concern for Polish and German historians had mostly been the Lutheran Church. It was the strongest Protestant Church in numbers in Poland and with the most difficult and complicated relations, including those of ethnic and political character.

¹⁵ H. Czembor, *Ewangelicki Kościół Unijny na Polskim Górnym Śląsku (1922–1939)*, Katowice 1993, p. 206 and next.

¹⁶ E. Alabrudzińska, *Protestantyzm*, p. 318 and next.

¹⁷ A. Kleindienst, O. Wagner, *Der Protestantismus in der Republik Polen 1918/19 bis 1939 im Spannungsfeld von Nationalitätenpolitik und Staatskirchenrecht, kirchlicher und nationaler Gegensätze*, Marburg/Lahn 1985, p. 264 and next.

¹⁸ E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelicki na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999, p. 175 and next. German version of the book. See: idem, *Der Protestantismus in den Ostgebieten Polens in den Jahren 1921–1939*, transl. M. Szreniawska, Toruń 2000.

The Church seated more than 430 thousand Protestant Christians, with Poles making about one third of the overall number.

At that time, the Church was led by Bishop Juliusz Bursche, Polish citizen of the German origin who wanted to implement the concept of the Polish Evangelicalism. He had always been, as most of the Polish Protestant Christians of this Church, a great Polish patriot and person aware of his responsibility for the fate of the Polish State. This could be clearly noticed in three biographies of the Bishop prepared by W. Gastpary¹⁹, Eduard Kneifel²⁰ and E. Alabrudzińska²¹ as well as in the known book of Bernd Krebs²². However, it is necessary to note that the work of E. Kneifel, German Lutheran priest during the term of the Bishop J. Bursche, is now considered to be very partial and argumentative.

The position of the Polish Protestant Christians towards authorities in 1930s was also reflected, although in varying degrees in works of Tadeusz Stegner²³, E. Alabrudzińska²⁴, Jarosław Kłaczek²⁵ and Grażyna Kubica²⁶. Polish Lutherans often co-operated with authorities in many national-political undertakings as they considered that their main objective was establishing of a strong Polish Lutheran Church. As a result, they were an active part of many different activities within the Upper Silesia

¹⁹ W. Gastpary, *Biskup Bursche i sprawa polska*, Warszawa 1972.

²⁰ E. Kneifel, *Bischof Dr. Julius Bursche. Sein Leben und Tätigkeit 1862–1942*, Vierkirchen 1980.

²¹ E. Alabrudzińska, *Juliusz Bursche (1862–1942) – zwierzchnik Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Polsce. Biografia*, Toruń 2010.

²² B. Krebs, *Nationale Identität und kirchliche Selbstbehauptung. Julius Bursche und die Auseinandersetzungen um Auftrag und Weg des Protestantismus in Polen 1917–1939*, Neukirchen-Vluyn 1993. As for the Polish version – see: idem, *Państwo, Naród, Kościół. Biskup Juliusz Bursche a spory o protestantyzm w Polsce w latach 1917–1939*, transl. J. Serczyk, Bielsko-Biała 1998.

²³ T. Stegner, *Polen und Deutsche in der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen (1918–1939)*, "Deutsch-Polnisches Jahrbuch" 1985, 3, p. 156 and next; idem, *O ks. dr. Aleksandrze Schoeneichu (1861–1939)*, in: *Spadkobiercy Reformacji. Ewangelicy w Lublinie i na Lubelszczyźnie (historia, kultura, ekonomia, literatura). Erben der Reformation. Protestanten in Lublin und Lubliner Land (Geschichte, Kultur, Wirtschaft, Literatur)*, eds. G. Brudny et al., Lublin 2017, pp. 140–144.

²⁴ E. Alabrudzińska, *Protestantyzm w Polsce*, p. 284 and next; idem, *Kościół ewangelicki*, in: *Historia Pomorza*, vol. V, (1918–1939). *Województwo pomorskie i Wolne Miasto Gdańsk*, part 2, *Polityka i kultura*, eds. S. Wierzbowski, P. Olstowski, Toruń 2018, pp. 171–175.

²⁵ J. Kłaczek, *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2017, pp. 157–169; idem, *Czasopiśmiennictwo protestanckie w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2003, pp. 237–239.

²⁶ G. Kubica, *Śląskość i protestantyzm. Antropologiczne studia o Śląsku Cieszyńskim, proza, fotografia*, Kraków 2011, p. 35 and next.

and in Działdowo Region. They also established many Polish Lutherans associations and organized Polish Lutheran churches in the Greater Poland and Pomerania.

On the eve of WWII, Polish Lutherans demonstrated their willingness to serve the Country, to be a part of a dialogue and displayed the generosity with regard to National Defence Fund (Pol. Fundusz Obrony Narodowej) and Anti-Aircraft Defence Bonds (Pol. Pożyczka Obrony Przeciwlotniczej). The most active communities were those in the Cieszyn Silesia and Warsaw.

The Lutheran Church engagement to support the Polish State could be evaluated with information available in a number of memoirs and recollective materials. Based on the memoirs of Bishop Karol Kotula, published in 1998, it is possible to have an interesting insight to the work of the Polish priest, exercising their pastoral ministry within Polish communities in Lodz during the period of 1927–1939²⁷. His activities led to the establishment, in 1937, of the Polish Lutheran Parish in Lodz, social mobilisation of Polish Lutheran associations, and, in particular, of the Polish Lutheran Young People Association (Pol. Związek Polskiej Młodzieży Ewangelickiej).

In this place, it is worth to mention the profile on rev. Gustaw Manitiusz, presented in the biography prepared by his grandson Andrzej Manitiusz²⁸. Rev. Manitiusz functioned within the Polish communities, in the environment dominated at that time by the Poznan Evangelical-Union Church. He led there his Lutheran Parish, in 1924–1939. He was also Head of the Lutheran Diocese of the Greater Poland Province. Of course, such a situation and his commitment to Polishness and patriotism have been considered objectionable by a part of German clergy and Lutheran Christians. The situation deteriorated, like in the case of the Evangelical-Union Church in the Upper Silesia, after adoption of the resolution on the Protestant churches and its entering into force. In 1938, the ethnic conflict within the Lutheran Church has become a real threat to its integrity. Internal disputes lasted till the outbreak of WWII and the situation continued to exacerbate further due to the tight policies of Polish authorities. Such problems provoked a lot of controversies, especially in the German historiography. Most of German authors blame Bishop J. Bursche for

²⁷ K. Kotula, *Od marzeń do ich spełnienia. Wspomnienia z lat 1884–1951*, Bielsko-Biała 1998, p. 141.

²⁸ A. Manitiusz, *Ks. Gustaw Manitiusz. Pastor ewangelicki, męczennik za wiarę i polskość*, Toruń 2015, p. 216 and next.

most of ethnic and political conflicts within the Polish Lutheran Church²⁹. However, a number of scientists continue to have opposed views, i.e. B. Krebs³⁰, Martin Greschat³¹, and Andreas Kossert³².

Also Polish researchers differ in their opinions with regard to the situation in the Lutheran Church. For example, according to Jerzy Gryniakow³³ and E. Alabrudzińska³⁴ problems emerged due to a number of reasons. T. Stegner³⁵ claimed that J. Bursche valued more Polish affairs than those of his Lutheran Church, which gathered both ethnic German and Poles. According to his assessment, he did not fully understand the metamorphoses of consciousness aspects of the time.

In the subject literature, one more problem is also addressed, i.e. the attitude of the Lutheran Church towards Polish authorities in 1938–1939 with regard to annexation of Zaolzie (Polish Cieszyn). This action had been hailed both by the Church hierarchy as well as by Lutheran press³⁶.

Positive attitude towards State authorities was presented by the Lutheran Church of Poland and Vilnius Lutheran Church, which had

²⁹ See: A. Kleindienst, O. Wagner, *op. cit.*, p. 25 and next; E. Kneifel, *op. cit.*, p. 108 and next; idem, *Das Werden und Wachsen der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen 1517–1939*, Vierkirchen [no date of publication], p. 161 and next; A. Schmidt, H.K. Schmidt, *Die Evangelisch-Augsburgische Kirche Polens 1915–1945. Sachliche Ergänzungen zur polnisch-deutschen Geschichtsschreibung*, Hannover 1995, p. 5 and next.

³⁰ B. Krebs, *Państwo*, p. 207 and next; idem, *Narodowa tożsamość i działalność kościelna Juliusza Burschego oraz spory wokół misji i pozycji Kościołów ewangelickich w Polsce w latach 1918–1942*, in: *Rodzina Burschów: opowieści o polskich ewangelikach*, eds. K. Karski, A. Łupienko, Bielsko-Biała 2016, p. 94 and next.

³¹ M. Greschat, *Zachwyt – bezwład – niepokój. Uwagi na temat niemieckiego protestantyzmu w Polsce w okresie narodowego socjalizmu*, in: *Kościół zakładnikami czasów. Kościoły protestanckie Niemiec i Polski w XX wieku. Z prac Komisji Historii Kościoła PRE i EKD 1989–1999*, eds. B. Krebs, A. Wójtowicz, Warszawa 2003, p. 76 and next.

³² A. Kossert, „Nieprzejednane sprzeczności?” *Napięcia narodowe w protestantyzmie łódzkim w latach 1918–1939*, in: *Przeszłość przyszłości. Z dziejów luteranizmu w Łodzi i regionie*, eds. B. Milerski, K. Woźniak, Łódź 1998, p. 156 and next.

³³ J. Gryniakow, *Ustalenie stanu prawnego dla Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego*, Warszawa 1976, p. 231 and next.

³⁴ E. Alabrudzińska, *Rozłam narodowościowy? Rozwój opozycji w Kościele Ewangelicko-Augsburskim w Polsce w latach 1933–1939*, in: *Polski protestantyzm*, p. 31 and next; idem, *Biskup Juliusz Bursche a spór o granice oddziaływania narodowo-politycznego w Kościele Ewangelicko-Augsburskim*, in: *Rodzina Burschów*, p. 56 and next.

³⁵ T. Stegner, *Ks. biskup Juliusz Bursche jako kontynuator idei pastora Leopolda Otto*, in: *Biskup Juliusz Bursche (1862–1942)*, eds. R. Czyż, D. Szczypka, Wiśła 2012, pp. 16–17; idem, *Od Otto do Burschego – wizje Kościoła ewangelickiego w odrodzonej Polsce*, in: *Ewangelicy w obliczu niepodległości*, eds. M. Legendź, J. Śliwka, Bielsko-Biała 2021, pp. 53–55.

³⁶ E. Pałka, *op. cit.*, pp. 181–190; J. Kłaczek, *Kościół*, pp. 130–134.

congregations made mainly with Christians of the Polish ethnicity. Both churches repeatedly emphasized the role of the Church as a state-building factor. Such issues were described in quite a detail by Aleksandra Sękowska³⁷, E. Alabrudzińska³⁸ and Ewa Józwiak³⁹.

The issue of relations of Protestant churches towards Polish civilian and military authorities in the context of the Polish September Military Campaign 1939 has not been, so far, the main area of interest for Polish and German historians. Although there are many works on the role and activities of such Churches during the WWII, but such publications cover mainly times of occupation, not the period of the military campaign itself. Such problems are just signalled at the margins of available publications.

The problem of Polish efforts to intern Lutheran clergy of the German ethnicity in the first days of September 1939 was examined both by Polish and German researches, i.a. in works of W. Gastpary⁴⁰, O. Kiec⁴¹, and E. Alabrudzińska⁴², Richard Kammel⁴³, E. Kneifel⁴⁴, and B. Krebs⁴⁵.

Internment as a preventive measure was applied to activists and hierarchy of different associations and organizations. According to available data, this measure was applied to 88 Evangelical-Union Church priests, 83 members of Parish Councils, 41 lay officials of the Evangelical-Union Church, 25 Lutheran priests from the central part of Poland and Wolyn, as well as to a number of ministers of Lutheran Church and of Helvetian Confession.

³⁷ A. Sękowska, *Zbór Ewangelicko-Reformowany w Warszawie w latach drugiej wojny światowej*, in: *Ewangelicy warszawscy w walce o niepodległość Polski w latach drugiej wojny światowej. Wspomnienia i relacje*, ed. A. Janowska, Warszawa 1997, pp. 31.

³⁸ E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelickie na Kresach*, p. 215 and next; idem, *Protestantyzm*, p. 311 and next.

³⁹ E. Józwiak, *Kościół Ewangelicko-Reformowany po odzyskaniu przez Polskę niepodległości*, in: *Ewangelicy w Niepodległej*, eds. E. Józwiak, M. Karski, Warszawa 2018, p. 49 and next.

⁴⁰ W. Gastpary, *Protestantyzm w Polsce w dobie dwóch wojen światowych*, part 2, 1939–1945, Warszawa 1981, pp. 18–19.

⁴¹ O. Kiec, *Kościół Ewangelicko-Unijny w Kraju Warty (1939–1945)*, in: *Kościół chrześcijański w systemach totalitarnych*, eds. J. Kłaczek, W. Rozynekowski, Toruń 2012, pp. 68–69.

⁴² E. Alabrudzińska, *Kościół protestancki w latach 1939–1945*, in: *Historia Bydgoszczy*, vol. 2, part 2, ed. M. Biskup, Bydgoszcz 2004, p. 356.

⁴³ R. Kammel, *Kriegsschicksale der deutschen evangelischen Gemeinden in Posen und Westpreußen. Ein Gedenkbuch an die Septembertage 1939*, Berlin 1940, p. 24 and next.

⁴⁴ E. Kneifel, *Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Nürnberg 1965, pp. 287–288; idem, *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen. Ein biographisches Pfarrerbuch mit einem Angang*, Ansbach 1967, pp. 200–202.

⁴⁵ B. Krebs, *Państwo*, pp. 223–225.

The most tragic fate awaited those internees, who marched in convoys in the direction of Kutno and Łowicz. Among those who died in unexplained circumstances was the Bydgoszcz superintendent, rev. Julius Assmann.

One of the issues that still evokes strong emotions is the problem of the German diversion operation within Pomerania and in Greater Poland (Pol. Wielkopolska). This mainly refers to so-called "Bydgoszcz Bloody Sunday" (Pol. "Bydgoska krwawa niedziela"), on 3–4 September 1939⁴⁶. Even this year, two books were published, with two completely different interpretations of those events⁴⁷. Subject literature points often at facts that Polish troops and civilians were fired upon from bell towers of Protestant churches. In Bydgoszcz, it had been also a case of murder of one Protestant priest and incidents of churches' vandalising.

However, there is also consensus among historians regarding the fact that the hierarchy and clergy of the Evangelical-Union Church has shown joy and enthusiasm after the German invasion of Poland. They unambiguously welcomed German soldiers as liberators. This could be proven with pastoral letters of the Head of the Evangelical-Union Church Paul Blaue and other Church's documents included in works of Werner Jochmann⁴⁸, M. Greschat⁴⁹, B. Krebs⁵⁰, S. Turowski⁵¹, and O. Kiec⁵².

The position of the Lutheran Church and the Evangelical and Reformed Church was absolutely and clearly different. On 1 September 1939, Bishop Juliusz Bursche delivered the radio address titled "To Protestants in Poland" (Pol. "Do ewangelików w Polsce"), and the Head of the Evangelical and Reformed Church, rev. Stefan Skierski, published, similar in the sentiment, the very patriotic address calling Christians to defend

⁴⁶ *Bydgoszcz 3–4 września 1939 roku. Studia i dokumenty*, eds. T. Chinciński, P. Machcewicz, Warszawa 2008; W. Jastrzebski, *Mniejszość niemiecka w Polsce we wrześniu 1939 roku*, Toruń 2010; W. Trzeciakowski, *Śmierć w Bydgoszczy 1939–1945*, Bydgoszcz 2012.

⁴⁷ *Wydarzenia bydgoskie 1939 roku*, ed. B. Kopka, Warszawa 2022; W. Jastrzębski, *Bydgoska krwawa niedziela 3–4 września 1939 roku*, Toruń 2022.

⁴⁸ W. Jochmann, *Spółeczność narodowa bez tradycji chrześcijańskiej: nazistowska polityka narodowościowa w Polsce 1939–1945*, in: *Kościół zakładnikami*, pp. 53–54.

⁴⁹ M. Greschat, *op. cit.*, p. 83 and next.

⁵⁰ B. Krebs, „Nowy ustrój narodowościowy” a Kościoły ewangeliczne – Kościoły w Kraju Warty (Reichsgau Wartheland) 1939–1944, in: *Kościół zakładnikami*, pp. 102–104.

⁵¹ S. Turowski, *op. cit.*, pp. 178–179.

⁵² O. Kiec, *Kościół*, pp. 70–72; idem, *Die evangelischen Christen in der Stadt Posen und im Süden Großpolens vor und nach 1945*, in: *Deutsche und polnische Christen. Erfahrungen unter zwei Diktaturen*, ed. M. Greschat, Stuttgart–Berlin–Köln 1999, pp. 71–72.

the Country – “To members of the Evangelical and Reformed Church” (Pol. “Do członków Polskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego”)⁵³.

If we want to assess the price that was paid by the Lutheran clergy for its relations and cooperation with Polish authorities, we have to quote the statement of the German historian B. Krebs: ‘Things that happened in the Lutheran Church in Poland, should be considered as something really incredible and believable’. Operational groups of the German Sicherheitsdienst des Reichsführers-SS (SD) and Gestapo (niem. Geheime Staatspolizei), with a support of local informers, arrested, using prescription lists prepared by the Foreign Department of the German Lutheran Church, many members of the hierarchy, clergy and lay men and put them in concentration camps. The number included Bishop Burse and some other important representatives of the ‘Polish Protestantism’⁵⁴.

This specific problem was also presented in publications of Jan Sziling⁵⁵, E. Alabrudzińska⁵⁶, Kasper Sipowicz⁵⁷ and A. Kossert⁵⁸. The topic of the martyrology of the Lutheran and Evangelical and Reformed Church clergy during World War II was also covered in joint publications: *W cieniu śmierci. Ewangelicy — ofiary prześladowań w czasie II wojny światowej*⁵⁹ (Eng. *In the Shadow of Death. Protestants — Victims of Persecution during WWII*); *Ewangelicy warszawscy w walce o niepodległość Polski w latach drugiej wojny światowej. Słownik biograficzny* (Eng. *Warsaw Protestants in the Fight for the Independence of Poland during the Second World War. A Biographical Dictionary*)⁶⁰; *Ewangelicy na Górnym Śląsku w ruchu oporu wobec hitleryzmu*

⁵³ Orędzia duchownych zwierzchników Kościołów Ewangelickich z 1 września 1939 r., in: *Ewangelicy warszawscy w walce o niepodległość Polski*, pp. 13–15; T. Wegener, *Juliusz Bursche biskup w dobie przełomów*, Bielsko-Biała 2003, pp. 95–96; E. Alabrudzińska, *Działalność i losy wojenne biskupa Juliusza Burschego*, in: *Kościół chrześcijański*, pp. 126–127; S. Grochowina, *Kościół ewangelicki na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939–1945*, in: *Kościół luterński na ziemiach polskich (XVI–XX w.)*, vol. 3, *W ramach Rzeczypospolitej, państw ościennych i na emigracji*, ed. J. Kłaczek, Toruń 2012, pp. 148–149.

⁵⁴ B. Krebs, *Narodowa*, pp. 100–101.

⁵⁵ J. Sziling, *Kościół chrześcijański w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, Toruń 1988, p. 201 and next.

⁵⁶ E. Alabrudzińska, *Juliusz Bursche*, p. 130 and next.

⁵⁷ K. Sipowicz, *Prześladowania religijne w Kraju Warty. Represje wobec Polaków i duchowieństwa polskiego a polityka wyznaniowa rządu III Rzeszy 1939–1945*, Łódź 2016, pp. 186–188.

⁵⁸ A. Kossert, *op. cit.*, p. 168 and next.

⁵⁹ *W cieniu śmierci. Ewangelicy – ofiary prześladowań w czasie II wojny światowej*, ed. T. Wójcik, Warszawa 1970.

⁶⁰ *Ewangelicy warszawscy w walce o niepodległość Polski w latach drugiej wojny światowej. Słownik biograficzny*, vol. 1, ed. A. Janowska, Warszawa 2007.

*i stalinizmu (1939–1946)*⁶¹ – Eng. *Protestants of the Upper Silesia in the Resistance Movement against Nazism and Communism*, as well in other works of J. Sziling⁶², Jacek E. Wilczur⁶³, and J. Kłaczko⁶⁴. Separate publications were dedicated to Protestant military chaplains – by Krzysztof Jan Rej⁶⁵ and Zofia Waszkiewicz⁶⁶.

To sum up, so far, in the subject literature, there is no significant work on relations of Polish Protestant churches with civilian and military authorities, on the eve, just after the outbreak of WWII and during the Polish September Military Campaign 1939.

The volume of historical research on political role of Churches in the interwar period is quite significant and findings on the period of 1938–1939 are just a part of consideration for the history of those two decades. So far, they have never constituted a separate element of historical studies. The situation is much worse if we contemplate the time of the Polish September Military Campaign 1939. In this case, we can only talk about signalling some research problems that could be elaborated further after extensive research.

The topic of relations of Protestant Churches to civilian and military authorities is directly connected to the situation just before and during the Polish September Military Campaign 1939. Therefore, it could and should be carefully examined with extensive archival research in the Central Archives of Historical Records in Warsaw, Central Archives of Modern Records in Warsaw, National Archives in Poznań and Katowice, Bundesarchiv Abteilungen Reich und DDR in Berlin, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, and Evangelisches Zentralarchiv Berlin.

⁶¹ *Ewangelicy na Górnym Śląsku w ruchu oporu wobec hitleryzmu i stalinizmu (1939–1946)*, ed. J. Szturc, Katowice 2007.

⁶² J. Sziling, *Martyrologia polskiego duchowieństwa ewangelickiego w latach 1939–1945*, in: *Polski protestantyzm*, p. 101 and next.

⁶³ J. E. Wilczur, *Kapitulacji nie było. Historia dotąd przemilczana... Z dziejów mniejszościowych Kościołów chrześcijańskich pod okupacją niemiecką*, Warszawa 1999, p. 17 and next.

⁶⁴ J. Kłaczko, *Radomscy ewangelicy w latach drugiej wojny światowej (1939–1945)*, in: *Spółeczność ewangelicka Radomia podczas okupacji hitlerowskiej*, ed. J. Kłaczko, Radom 2009, p. 47 and next.

⁶⁵ K.J. Rej, *Ewangelicka służba duszpasterska w Wojsku Polskim w latach 1919–1950*, ed. E. Alabrudzińska, Warszawa 2000, p. 93 and next.

⁶⁶ Z. Waszkiewicz, *Ewangelicy kapelani wojskowi w służbie Drugiej Rzeczypospolitej i ich wojenne losy*, in: *Polski protestantyzm*, p. 131 and next.

RERERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Printed sources (Źródła drukowane)

- Altpreußische Kirchengebiete auf neupolnischem Territorium. Die Diskussion um Staatsgrenzen und Kirchengrenzen nach dem Ersten und Zweiten Weltkrieg*, prep. G. Besier, Göttingen 1983.
- Kammel R., *Kriegsschicksale der deutschen evangelischen Gemeinden in Posen und Westpreußen. Ein Gedenkbuch an die Septembertage 1939*, Berlin 1940.
- Kotula K., *Od marzeń do ich spełnienia. Wspomnienia z lat 1884–1951*, Bielsko-Biała 1998.
- Orędzia duchownych zwierzchników Kościołów Ewangelickich z 1 września 1939 r.*, in: *Ewangelicy warszawscy w walce o niepodległość Polski w latach drugiej wojny światowej. Wspomnienia i relacje*, ed. A. Janowska, Warszawa 1997.

Studies (Opracowania)

- Alabrudzińska E., *Biskup Juliusz Bursche a spór o granice oddziaływania narodowo-politycznego w Kościele Ewangelicko-Augsburskim*, in: *Rodzina Burschów: opowieści o polskich ewangelikach*, eds. K. Karski, A. Łupienko, Bielsko-Biała 2016.
- Alabrudzińska E., *Der Protestantismus in den Ostgebieten Polens in den Jahren 1921–1939*, transl. M. Szreniawska, Toruń 2000.
- Alabrudzińska E., *Der Protestantismus in Polen in den Jahren 1918–1939*, transl. K. Loose, Toruń 2010.
- Alabrudzińska E., *Działalność i losy wojenne biskupa Juliusza Burschego*, in: *Kościół chrześcijański w systemach totalitarnych*, eds. J. Kłaczko, W. Rozyński, Toruń 2012.
- Alabrudzińska E., *Juliusz Bursche (1862–1942) – zwierzchnik Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce. Biografia*, Toruń 2010.
- Alabrudzińska E., *Kościół ewangelicki*, in: *Historia Pomorza*, vol. 5, (1918–1939). *Województwo pomorskie i Wolne Miasto Gdańsk*, part 2, *Polityka i kultura*, eds. S. Wierchosławski, P. Olstowski, Toruń 2018.
- Alabrudzińska E., *Kościół ewangelicki na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999.
- Alabrudzińska E., *Kościół protestancki w latach 1939–1945*, in: *Historia Bydgoszczy*, vol. 2, part 2, ed. M. Biskup, Bydgoszcz 2004.
- Alabrudzińska E., *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2004.
- Alabrudzińska E., *Religia i polityka. Stosunek kościołów ewangelickich do państwa polskiego w latach 1918–1939*, in: *O niepodległości ekumenicznie. Wyznawcy różnych Kościołów dla Rzeczypospolitej (1918–1939)*, eds. S. Bober, S.J. Żurek, Lublin 2018.
- Alabrudzińska E., *Rozłam narodowościowy? Rozwój opozycji w Kościele Ewangelicko-Augsburskim w Polsce w latach 1933–1939*, in: *Polski protestantyzm w czasach nazizmu i komunizmu*, ed. J. Kłaczko, Toruń 2009.
- Alabrudzińska E., *Znaczenie kwestii wyznaniowych w działalności narodowo-politycznej Niemców w II Rzeczypospolitej*, "Dzieje Najnowsze" 2006, 38, 4.
- Bydgoszcz 3–4 września 1939 roku. Studia i dokumenty*, eds. T. Chinciński, P. Machcewicz, Warszawa 2008.
- Czembor H., *Ewangelicki Kościół Unijny na Polskim Górnym Śląsku (1922–1939)*, Katowice 1993.
- Ewangelicy na Górnym Śląsku w ruchu oporu wobec hitleryzmu i stalinizmu (1939–1946)*, ed. J. Szturc, Katowice 2007.
- Ewangelicy warszawscy w walce o niepodległość Polski w latach drugiej wojny światowej. Słownik biograficzny*, vol. 1, ed. A. Janowska, Warszawa 2007.
- Gastpary W., *Biskup Bursche i sprawa polska*, Warszawa 1972.

- Gastpary W., *Protestantyzm w Polsce w dobie dwóch wojen światowych*, part 1, 1914–1939, Warszawa 1978.
- Gastpary W., *Protestantyzm w Polsce w dobie dwóch wojen światowych*, part 2, 1939–1945, Warszawa 1981.
- Greschat M., *Zachwyt – bezwład – niepokój. Uwagi na temat niemieckiego protestantyzmu w Polsce w okresie narodowego socjalizmu*, in: *Kościół zakładnikami czasów. Kościoły protestanckie Niemiec i Polski w XX wieku. Z prac Komisji Historii Kościoła PRE i EKD 1989–1999*, eds. B. Krebs, A. Wójtowicz, Warszawa 2003.
- Grochowina S., *Kościół ewangelickie na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939–1945*, in: *Kościół luteranickie na ziemiach polskich (XVI–XX w.)*, vol. 3, *W ramach Rzeczypospolitej, państw ościennych i na emigracji*, ed. J. Kłaczek, Toruń 2012.
- Gryniakow J., *Ustalenie stanu prawnego dla Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego*, Warszawa 1976.
- Hauser P., *Rola Kościoła Ewangelicko-Unijnego w kształtowaniu się stosunków narodowościowych na terenie Wielkopolski i Pomorza w okresie II Rzeczypospolitej*, “*Studia Historica Slavo-Germanica*” 1975, 4.
- Hauser P., *Mniejszość niemiecka na Pomorzu w okresie międzywojennym*, Poznań 1998.
- Jastrzębski W., *Bydgoska krwawa niedziela 3–4 września 1939 roku*, Toruń 2022.
- Jastrzębski W., *Mniejszość niemiecka w Polsce we wrześniu 1939 roku*, Toruń 2010.
- Jochmann W., *Spółeczność narodowa bez tradycji chrześcijańskiej: nazistowska polityka narodowościowa w Polsce 1939–1945*, in: *Kościół zakładnikami czasów. Kościoły protestanckie Niemiec i Polski w XX wieku. Z prac Komisji Historii Kościoła PRE i EKD 1989–1999*, eds. B. Krebs, A. Wójtowicz, Warszawa 2003.
- Jozwiak E., *Kościół Ewangelicko-Reformowany po odzyskaniu przez Polskę niepodległości*, in: *Ewangelicy w Niepodległej*, eds. E. Józwiak, M. Karski, Warszawa 2018.
- Kiec O., *Die evangelischen Christen in der Stadt Posen und im Süden Großpolens vor und nach 1945*, in: *Deutsche und polnische Christen. Erfahrungen unter zwei Diktaturen*, ed. M. Greschat, Stuttgart–Berlin–Köln 1999.
- Kiec O., *Die evangelischen Kirchen in der Wojewodschaft Posen (Poznań) 1918–1939*, transl. S. Schmidt, Wiesbaden 1998.
- Kiec O., *Ewangelicki Kościół Unijny w Polsce wobec „walki kościelnej” w Trzeciej Rzeszy 1933–1939*, in: *Polski protestantyzm w czasach nazizmu i komunizmu*, ed. J. Kłaczek, Toruń 2009.
- Kiec O., *Kościół ewangelickie w Wielkopolsce wobec kwestii narodowościowej w latach 1918–1939*, Warszawa 1995.
- Kiec O., *Kościół Ewangelicko-Unijny w Kraju Warty (1939–1945)*, in: *Kościół chrześcijański w systemach totalitarnych*, eds. J. Kłaczek, W. Rozynkowski, Toruń 2012.
- Kleindienst A., Wagner O., *Der Protestantismus in der Republik Polen 1918/19 bis 1939 im Spannungsfeld von Nationalitätenpolitik und Staatskirchenrecht, kirchlicher und nationaler Gegensätze*, Marburg/Lahn 1985.
- Kłaczek J., *Czasopiśmiennictwo protestanckie w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2003.
- Kłaczek J., *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2017.
- Kłaczek J., *Radomscy ewangelicy w latach drugiej wojny światowej (1939–1945)*, in: *Spółeczność ewangelicka Radomia podczas okupacji hitlerowskiej*, ed. J. Kłaczek, Radom 2009.
- Kneifel E., *Bischof Dr. Julius Bursche. Sein Leben und Tätigkeit 1862–1942*, Vierkirchen 1980.
- Kneifel E., *Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Nürnberg 1965.
- Kneifel E., *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen. Ein biographisches Pfarrerbuch mit einem Angang*, Ansbach 1967.
- Kneifel E., *Das Werden und Wachsen der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen 1517–1939*, Vierkirchen [no date of publication].

- Kossert A., „Nieprzejeđnane sprzecznoŹci?” Napięcia narodowe w protestantyzmie łódzkim w latach 1918–1939, in: *Przeszłość przyszłości. Z dziejów luteranizmu w Łodzi i regionie*, eds. B. Milerski, K. Woźniak, Łódź 1998.
- Krebs B., *Narodowa tożsamość i działalność kościelna Juliusza Burschego oraz spory wokół misji i pozycji Kościołów ewangelickich w Polsce w latach 1918–1942*, in: *Rodzina Burschów: opowieści o polskich ewangelikach*, eds. K. Karski, A. Łupienko, Bielsko-Biała 2016.
- Krebs B., *Nationale Identität und kirchliche Selbstbehauptung. Julius Bursche und die Auseinandersetzungen um Auftrag und Weg des Protestantismus in Polen 1917–1939*, Neukirchen-Vluyn 1993.
- Krebs B., „Nowy ustrój narodowościowy” a Kościoły ewangelickie – Kościoły w Kraju Warty (Reichsgau Wartheland) 1939–1944, in: *Kościoły zakładnikami czasów. Kościoły protestanckie Niemiec i Polski w XX wieku. Z prac Komisji Historii Kościoła PRE i EKD 1989–1999*, eds. B. Krebs, A. Wójtowicz, Warszawa 2003.
- Krebs B., *Państwo, Naród, Kościół. Biskup Juliusz Bursche a spory o protestantyzm w Polsce w latach 1917–1939*, transl. J. Serczyk, Bielsko-Biała 1998.
- Kubica G., *Śląskość i protestantyzm. Antropologiczne studia o Śląsku Cieszyńskim*, proza, fotografia, Kraków 2011.
- Manitius A., *Ks. Gustaw Manitius. Pastor ewangelicki, męczennik za wiarę i polskość*, Toruń 2015.
- Matelski D., *Niemcy w Polsce w XX wieku*, Warszawa–Poznań 1999.
- Pałka E., *Śląski Kościół Ewangelicki Augsburskiego Wyznania na Zaolziu. Od polskiej organizacji religijnej do Kościoła czeskiego*, Wrocław 2007.
- Rabant T., *Niemiecki konsulat w Toruniu w latach 1922–1939*, Toruń 2003.
- Rej K.J., *Ewangelicka służba duszpasterska w Wojsku Polskim w latach 1919–1950*, ed. E. Alabrudzińska, Warszawa 2000.
- Schmidt A., Schmidt H.K., *Die Evangelisch-Augsburgische Kirche Polens 1915–1945. Sachliche Ergänzungen zur polnisch-deutschen Geschichtsschreibung*, Hannover 1995.
- Sękowska A., *Zbór Ewangelicko-Reformowany w Warszawie w latach drugiej wojny światowej*, in: *Ewangelicy warszawscy w walce o niepodległość Polski w latach drugiej wojny światowej. Wspomnienia i relacje*, ed. A. Janowska, Warszawa 1997.
- Sipowicz K., *Prześladowania religijne w Kraju Warty. Represje wobec Polaków i duchowieństwa polskiego a polityka wyznaniowa rządu III Rzeszy 1939–1945*, Łódź 2016.
- Stegner T., *Ks. biskup Juliusz Bursche jako kontynuator idei pastora Leopolda Otto*, in: *Biskup Juliusz Bursche (1862–1942)*, eds. R. Czyż, D. Szczypka, Wisła 2012.
- Stegner T., *O ks. dr. Aleksandrze Schoeneichu (1861–1939)*, in: *Spadkobiercy Reformacji. Ewangelicy w Lublinie i na Lubelszczyźnie (historia, kultura, ekonomia, literatura). Erben der Reformation. Protestanten in Lublin und Lubliner Land (Geschichte, Kultur, Wirtschaft, Literatur)*, eds. G. Brudny et al., Lublin 2017.
- Stegner T., *Od Otto do Burschego – wizje kościoła ewangelickiego w odrodzonej Polsce*, in: *Ewangelicy w obliczu niepodległości*, eds. M. Legendź, J. Śliwka, Bielsko-Biała 2021.
- Stegner T., *Polen und Deutsche in der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen (1918–1939)*, „Deutsch-Polnisches Jahrbuch” 1985, 3.
- Sziling J., *Kościoły chrześcijańskie w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, Toruń 1988.
- Sziling J., *Martyrologia polskiego duchowieństwa ewangelickiego w latach 1939–1945*, in: *Polski protestantyzm w czasach nazizmu i komunizmu*, ed. J. Kłaczek, Toruń 2009.
- Trzeciakowski W., *Śmierć w Bydgoszczy 1939–1945*, Bydgoszcz 2012.
- Turowski S., *Kościół Ewangelicko-Unijny w Polsce 1920–1939*, Bydgoszcz 1990.
- W cieniu śmierci. Ewangelicy – ofiary prześladowań w czasie II wojny światowej*, ed. T. Wojak, Warszawa 1970.

- Waszkiewicz Z., *Ewangeliccy kapelani wojskowi w służbie Drugiej Rzeczypospolitej i ich wojenne losy*, in: *Polski protestantyzm w czasach nazizmu i komunizmu*, ed. J. Kłaczek, Toruń 2009.
- Wegener T., *Juliusz Bursche, biskup w dobie przełomów*, Bielsko-Biała 2003.
- Wilczur J.E., *Kapitulacji nie było. Historia dotąd przemilczana... Z dziejów mniejszościowych Kościołów chrześcijańskich pod okupacją niemiecką*, Warszawa 1999.
- Wydarzenia bydgoskie 1939 roku*, ed. B. Kopka, Warszawa 2022.

ABOUT THE AUTHOR

Elżbieta Alabrudzińska – PhD with habilitation, associate professor of the Nicolaus Copernicus University in Toruń, Political and Security Sciences Faculty. She deals mainly with the history of Polish and German diplomacies in the 20th century, Polish-Austrian relations, history of Austria, relations between politics and religion, role of churches in shaping the international political environment of the 20th century, ethnic and religious minorities in Poland.

NOTA O AUTORZE

Elżbieta Alabrudzińska – dr hab., prof. UMK, pracownik Wydziału Nauk o Polityce i Bezpieczeństwie Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zainteresowania naukowe: historia dyplomacji polskiej i niemieckiej XX w.; stosunki polsko-austriackie; historia Austrii, relacje między polityką i religią; rola kościołów w kształtowaniu stosunków międzynarodowych XX w.; mniejszości narodowe i wyznaniowe w Polsce.

